

Вступ

Людина не має гострих міцних ікл чи кігтів або панцира, який би її захищав. За іншими фізичними параметрами ми теж поступаємося багатьом видам тварин, що живуть на цій планеті. Наша суттєва перевага над рештою істот — здатність формувати достатньо точні й повні уявлення про світ навколо та зважати на них, ухвалюючи рішення. Це можуть бути як рішення «маленької людини», що планує власне життя, так і найвищих посадовців, у чийй відповідальності — долі цілих держав. Усім нам потрібно мати зв'язки з реальністю, щоб уявлення про світ були якомога ближчими до істини. Людство існує багато тисячоліть, однак у цій царині особливих успіхів удалося досягти лише в останні кілька віків. Подія, що обумовила ці успіхи, — поява науки в її більш-менш сучасному вигляді в XVI–XVII столітті.

Вражає, що саме завдяки науці люди змогли здобути знання, яке дозволило створити різні технології, що досить надійно працюють. Багато з них виявилися дуже корисними — ефективне виробництво продуктів, медицина, транспорт, засоби зв'язку, комп'ютери та

чимало іншого. Завдяки цьому про деякі проблеми, що були актуальні в минулому, сучасники знають тільки з книжок. Оскільки наука, без сумніву, — найуспішніший приклад побудови такої картини світу, нам корисно розуміти, що відрізняє її від альтернатив. Якщо глибоко копнути, то це досить складне питання, і для його ретельного аналізу знадобилося б значно більше сторінок, ніж ви побачите в цій книжці. Утім складні концепції побудовані з простіших цеглинок, і про найважливіші з них я розповім тут.

Сьогодні ми рідко маємо справу з прямими очевидними загрозами, як-от хижак десь у кущах. У суспільстві частіше одні люди шкодять іншим, вводячи їх в оману. Немає різниці, чи вам свідомо брешуть, чи просто помиляються — шкода все одно завдається. Тож для всіх нас дуже важливо вміти в житті якось на око визначати найтипівіші види помилок і брехні.

Хай як це дивно звучить, але тут нам стане в пригоді *філософія*. Вона розглядає так звані вічні питання: що таке добро, що людина може знати, як улаштований світ, що таке свобода тощо. Відрізняє ці питання від повсякденних те, наскільки вони всеохопні. Кожне з них стосується не певних ситуацій, а життя загалом. Найбільша проблема в тому, що можлива відповідь на «вічне» питання породжує купу нових запитань, не менш значних.

Отже, філософські дискусії вічні, але це не означає, що вони не дають користі! Насправді кожен з нас має власні переконання щодо багатьох філософських проблем. Відповідно вони впливають на певні рішення людини щоразу, коли вона робить вибір. Проте якщо особа не задумується, це означає, що її переконання

сформував хтось інший. Добре, якщо він хоча б мав щирі наміри. Однак навіть у такому разі вам можуть сильно нашкодити.

Ще одна особливість власних поглядів на філософські питання полягає в тому, що вони зачіпають не якусь одну сферу вашого життя, а тією чи іншою мірою торкаються всіх. Тож бажано ознайомлюватися з «підводними каменями» спочатку з книжок — так безпечніше, ніж самостійно припускатися помилок, які хтось уже робив до вас.

У цій книжці я спробую лаконічно пояснити, що відрізняє науковий стиль мислення від інших та чому він вартий нашої довіри. Як людина, що має науковий ступінь і досить тривалий час присвятила науці, я можу багато чого про неї розповісти. Ви дізнаєтеся, які виклики стоять на шляху формування наукової картини світу та що про них думають деякі визначні, на мою думку, філософи. Їхні погляди можуть бути маяком у непевних ситуаціях. Також я матиму сміливість висловити особисті думки там, де це буде доречно. Навряд чи мені вдасться навести всі потрібні аргументи, але маю надію, що принаймні дехто з вас захоче дослідити ці питання глибше в інших книжках, товстіших і важчих. Оскільки відрізнити правду від помилки чи брехні нам потрібно не тільки в науковій лабораторії, доречно буде зачепити також питання суспільного життя. Я робитиму це обережно, бо все ж таки мій фах — фізика.

На початку книжки буде доречно подякувати тим людям, без чиєї допомоги вона навряд чи з'явилася б. Передусім я вдячний своїй дружині Ірині за всебічну підтримку мого хобі — популяризації науки. Поради

моєї коханої завжди були винятково цінними. На читання чернеток різної стадії готовності, крім неї, знайшли час філософи Ірина Петленко та Дмитро Сепетий, антропологиня Тіна Полек, історики Тетяна Водотика та Олександр Алфьоров, психологиня Ілона Яремич, відома за ютуб-каналом «Пітятко», біолог Олексій Болдирев, математикиня Катерина Терлецька, фізики Артем Забуга та Олександр Хрептак, а також антрополог і письменник Сергій Клемін. Їхні відгуки, зауваження та уточнення були дуже корисними. Окрема подяка — ЗСУ, Нацгвардії, ТрО та іншим захисникам і захисницям за те, що можна займатися творчістю, перебуваючи в безпеці, а також дипломатам, що переконують дружні держави підтримувати нашу країну в час повномасштабної війни, яку веде проти нас Росія.

Чи можливо пізнати істину?

Перед тим як шукати складних відповідей на це питання, подивімося, чим нас не влаштовують прості. Перша проста відповідь — наші думки існують тільки в голові й не мають зв'язку з реальністю. Відповідно істини або немає, або вона нам не доступна з якихось причин. Назвемо це песимістичним поглядом на істину, або пізнавальним песимізмом. Якщо людина його приймає, тоді їй лишається тільки зневіра та бездіяльність. Оскільки ми не можемо нічого напевно знати, то вірити нікому теж не варто. Будь-яке рішення не матиме достатніх підстав, а всі дії — сенсу. Видатний філософ і математик Бертран Рассел відзначав зв'язок між такими поглядами та авторитаризмом чи тоталітаризмом¹. Дійсно, навряд чи люди, які не вірять у можливість знайти правду, всерйоз розраховують на верховенство права чи на ефективне управління державою. Такі особи, найімовірніше, не готові докласти зусиль для створення подібних інститутів. Про які чесні суди може йтися, якщо правди немає! Єдине, що людина з такими поглядами здатна всерйоз визнавати, — це власні інтереси. Я не побажав би вам мати справу з таким держслужбовцем.

Пряме заперечення можливості мати знання про світ здатне спричинити людині дискомфорт, тому прибічники пізнавального песимізму можуть приховувати його, ототожнюючи істину з користю: які погляди корисні, такі й правдиві. Хоча знання й здатні приносити користь, але вони не дорівнюють їй. Людина може чудово розуміти, що діється, і мати рацію, але опинитися в таких скрутних обставинах, коли залишається тільки змиритися. Також буває, що хтось помиляється, але одного разу випадково ухвалює рішення, що виявляється корисним. Потім, якщо цей випадок стає відомим, «пізнавальні песимісти» можуть століттями його згадувати й наводити як приклад усім прибічникам раціонального пізнання. Можна дістати певний зиск, ошукуючи інших. На мою думку, якщо хтось каже, що істина дорівнює користі тут і зараз, то в довгостроковій перспективі в нього не буде ані істини, ані користі.

Олексій Юрчак — антрополог, що досліджував культуру пізнього СРСР², розповідає, як совітські люди повторювали партійні гасла не через власні переконання, а тому, що це означало для них приналежність до спільноти. Так само він описує голосування «за», коли комсомольці піднімали руку на зборах, навіть не слухавши, про що йшлося на засіданні. Вони могли читати книжку або робити щось інше. Водночас Юрчак стверджує, що люди вважали «ненормальним» звертати увагу на фактичний зміст гасел, які треба було повторювати. Це ж лише «проформа». Колектив розцінював і «дисидента», який сперечався з лінією партії, і «активіста», готового до певних дій у своїй підтримці, однаково — як джерело проблем, загрозу

для «нормального життя» спільноти. Тих, хто ставить «зайві питання», зазвичай не поважали. Цієї держави немає вже понад тридцять років, але значення слів, які я вище взяв у лапки, схоже, досі викривлені в суспільній думці — принаймні в частини наших сучасників.

Що ж буде, коли ми перегнемо палицю в інший бік — до пізнавального оптимізму? Припустімо, що за будь-яких обставин людина здатна знати чи хоча б упізнавати істину. Це можуть бути переконання про те, що істина завжди чітка й очевидна та за безпосереднього контакту сприймається саме як правда, або ж що справжнє знання походить звідкись із глибин нашого розуму (іноді вживають слово «інтуїція»). Наприклад, Френсіс Бекон (мислитель, що жив на межі XVI–XVII століть) вважав, що варто тільки очистити свій розум від ідолів (по-нашому — стереотипів), і тоді істина йому відразу відкриється. Рене Декарт, який жив у ту саму епоху, теж був переконаний, що істина уявляється розуму ясно й чітко. Ці філософи, як і багато їхніх сучасників, висували подібні ідеї, щоб позбутися тиску зовнішнього авторитету церкви, яка явно не сприяла незалежному пізнанню світу. На той час такі переконання виявилися деякою мірою плідними, бо багато людей очистили свій розум від релігійних догм та інших забобонів і спромоглися здійснити перші дослідження. Плоди розвитку науки, яка тоді зароджувалася, сьогодні присутні в усіх сферах нашого життя. Однак не думаю, що перші дослідження здійснювалися згідно з подібними уявленнями (усе ж таки, критерієм перевірки в них були досліди).

Видатний філософ XX століття Карл Поппер вважав, що корені оптимістичних поглядів на істину